
Dr LJUBOMIR
DURKOVIĆ-JAKŠIĆ

BIBLIOTEKA SRPSKE LAVRE HILANDARA

Manastir Hilandar¹⁾ na Atosu osnovali su sv. Simeon i sv. Sava 1198, podigavši sasvim novu crkvu, na mesto stare koju su gusari bili razorili, pa su ovu svoju crkvu posvetili Vavedenju Bogorodice. Oni su osnovali manastir za prebiva- lište ljudi iz srpske zemlje, a vizantijski car Aleksije darovao mu je hrisovulju i proglasio ga je carskim manastirom. Sv. Simeon i sv. Sava, a docnije i drugi srpski vladari, patrijarsi, vladike, kaluđeri i rodoljubi Srbi davali su velike priloge Hilandaru i starali se za njega.²⁾ U njemu je najstarija poznata biblioteka kod Srba koja i danas ima najviše srpskih rukopisa.

Od osnivanja biblioteke u Hilandaru njen fond je povećavan poklonima, kupovinom i prepisivanjem, jer u ovom manastiru izrana je organizovan rad na pisanju originalnih dela, prevodenju i prepisivanju knjiga. O razvoju knjižnog fonda ima veliki broj podataka u zapisima i natpisima na knjigama, iz kojih se može pratiti njegov razvoj i sudbina pojedinih knjiga.³⁾ Sami hilendarski kaluđeri su svojim trudom obogatili hilendarsku biblioteku. Za to je najbolji primer

¹⁾ U narodu se najčešće kaže Hilendar, međutim pravilno treba da se zove ovaj manastir Hilandar (D. Anastasijević, Prvobitni postanak imena i manastira Hilandara, Bogoslovlje, Beograd 1927, 50—57, 134—138). Po novom pravopisu pravilno je i jedno i drugo.

²⁾ Dr Vladimir R. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda, Beograd, 1950, 336—341.

³⁾ Ljub. Stojanović, Zapisi i natpisi, knj. I—VI (1902—1926), pod Hilandar. Ima primera da su hilendarski kaluđeri pomagali izdanja srpskih knjiga. U muzeju Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu ima knjižica: „Во славу стія животвореуція троицн“, koju je izdao Luka, hilendarski jeromonah i eklisar, rodom iz Dalmacije. Knjiga je prevedena s grčkog na slovenski 1803, u kojoj su „slavopjenija“ atonskim ocima, a izdao ju je uz pomoć Hristifora Teodorovića, Cajničanina (Sarajlije), Stefana Georgijevića Sarajlije i Božana Zlatkovića iz Sarajeva, u to vreme peštanskog građanina, i štampana je u Budimu 1810.

rad Domentijana, učenika sv. Save. On je napisao životopis svoga učitelja, koji je jeromonah Teodosije docnije prepisao. Ovim načinom i poklonima obogaćivala se biblioteka, koja je dostigla najveći razvoj za vreme srpskog carstva. U to vreme biblioteka je imala što god su srpski „narodoljubci i knjigoljubci“ stvarali. I posle toga, čak, i kad su srpske zemlje potpale pod vlast Turaka, biblioteka je dobijala poklone u knjigama od srpskih kaluđera, koji su dolazili u Hilandar i u Svetu Goru, tražeći tamo sklonište za duhovni život. U periodu od 1550. do 1650. povećan je broj knjiga u biblioteci uz pomoć prepisivanja rukopisnih, naročito resavskih izvora. Prepisivanje su pomagali nastojatelji Hilandara i kaluđeri „krasnopisci“, koji su živeli u tome manastiru. Hilendarska biblioteka je bila još polovinom XVII veka toliko bogata da je mogla poslati braći Rusima na poklon knjige, a da se time ne osiromaši. Bilo je to onda kada je ruski patrijarh Nikon 1653, tražio od Hilandaraca pomoć u knjigama za potrebe ruske crkve.⁴⁾ To je bilo u eri ispravljanja knjiga kod Rusa. Tada je Hilandar dao većinom duplikate svojih rukopisa. To svedoči da je biblioteka imala bogat fond knjiga i kako su starešine i učeni kaluđeri hilendarski razumno postupali sa fondovima biblioteke. Međutim, u XVIII veku i docnije nastali su teški dani za ovu biblioteku.⁵⁾ O tome saznajemo iz radova onih naučnih radnika koji su dolazili u Hilandar i tamo sa naročitom pažnjom proučavali ćirilske rukopise.

Hilendarski rukopisi proučavani su još od početka XVIII veka, bar koliko je sada poznato. Ruski putopisac Vasilije Barski je bio u Hilandaru 1725. i 1744. Posle njega je bio Jovan Rajić 1758, a zatim bili su Viktor Gligorović 1844, Porfirije Uspenski 1846. i 1859, Dimitrije Avramović 1846, Konstantin Petković 1852, S. Savastijanov 1851. i 1857—1858, arh. Leonid 1859, 1866. i 1868, Nićifor Dučić 1882, Ljuba Kovačević 1894, episkop i docnije patrijarh Dimitrije 1896, Steva Dimitrijević, Ljuba Stojanović, D. Anastasijević, Vlad. R. Petković, V. Čorović i Rad. M. Grujić, neki od njih više puta, itd. Čorović je pregledao celu rukopisnu zbirku. Na tom poslu je dugo radio 1930. On je upotpunio opis rukopisa Save Hilandarca.⁶⁾

Kod nas je 1814. pisao o Hilandaru Kirilo Mihailović, pa je spomenuo i biblioteku. On za nju

⁴⁾ Patrijarh Nikon je poslao Arsenija Suhanova, koji je u hilendarskoj biblioteci sve pregledao i izabrao knjige, ali ih nije mogao sve poneti. Zbog toga su hilendarski kaluđeri poslali svoje ljude da odnesu one knjige koje Suhanov nije poneo sa sobom. Oni su 18. jula 1655. doneli u Moskvu 7 slovenskih i 4 grčka rukopisa (Spomenik, 53, 1922, 124—126).

⁵⁾ Arhimandrit Leonid, Slaveno-srpska knjižnica na Sv. Gori Atonskoj, Glasnik SUD, 44, 1877, 232—234.

⁶⁾ Đorđe Sp. Radojičić, Stare srpske povelje i rukopisne knjige u Hilandaru, Arhivist (Beograd), 2, 1952, 52, 56.

kaže: „Sozadi že velikija cerkvi oltarja, malo ošuju stojašči zjelo ljepago i krasnago vida na visokom kamenom mjestu osnovanija, po vsjeh že sut izradnija paraklisi. Kromje tjih sozadi togožde velikago oltarja odesnuju zvonica podobna pirgu stoit, kupno so inimi zdanimjami nerazdjelno stojaščaja; i ne maluju krasotu zrzaščim javlja-juščaja. Tu bliz stoit i profornica i ekliskarnica i biblioteka«. Pošto je Mihailović istakao da u manastiru ima hrisovulja, on ih je 24 i naveo.⁷⁾

Godine 1816. posetila su Atos dva engleska orijentalista sa svojim pratiocem, koji su se interesovali za slovenske rukopise. Iduće godine njihov izveštaj pobudio je austrijske slaviste da od atonskih manastira zatraže rukopisne knjige za Dvorsku biblioteku u Beču. I sam Kopitar želeo je da poseti Atos. Godine 1822. postavljen je kod Porte za austrijskog internuncija baron Franc Otenfeld, koji je bio revnosan skupljač rukopisa. Kopitar se preko ovoga starao da dobije slovenske rukopise iz atonskih manastira. I, zaista, posle upornih intervencija u Carigradu i pregovora sa atinskim kaluđerima 1826. stiglo je u Beč 12 rukopisa iz Hilandara i Zografa, posle čega su predati u Dvorsku biblioteku.⁸⁾

Viktor Gligorović je posetio 1844. Hilandar. On se u Solunu upoznao sa austrijskim konzulom Mihanovićem, koji je bio na Atosu prethodne godine, i po Atosu i Makedoniji skupljao stare slovenske rukopise. Tada ih je imao dosta, među kojima i veći broj srpski pisanih 1262. Mihanović je uputio Gligorovića gde da traži rukopise na Atosu. Već 20. novembra 1844. ovaj je bio u Hilandaru, gde je zatekao kaluđere Bugare, koji su postepeno sticali u njega poverenje i otkrivali mu manastirske dragocenosti. Tako su, kako sam kaže, otkrili četiri biblioteke, u stvari knjige su bile na četiri mesta, i na kraju na petom hrisovulje. Prvo su ga uveli u tzv. »biblioteku«, koja je bila u sobi, napunjenoj raznim stvarima i svećama, gde je na policama bilo smešteno do 800 knjiga, od kojih 80 rukopisa, pa je 19 i opisao. Iza toga pokazali su mu riznicu, gde su se na policama i na sanducima nalazile razne knjige, više od 200, među kojima su bile srpske i grčke rukopisne knjige. Posle je odveden u tzv. sjugesticu, sobu kod trpezarije, veoma mračnu, u kojoj je bilo u nišama 150 rukopisnih starih i novih knjiga, koje su bile veoma nastradale od rdavog smeštaja. Važnije rukopise, nađene ovde, Gligorović je naveo i opisao. Na četvrtom mestu Gligorović nije bio zadovoljan. Kaluđeri

⁷⁾ Кирилъ Михаиловичъ, Краткоє описаніе [...] Хилян-
дара [...], Въ Будимѣ 1814, 11, 22, 24.

⁸⁾ Mara Harisijadis, Frontispis srpskog Paterika Nacionalne biblioteke u Beču, Zbornik radova Vizantološkog instituta (Beograd), 8/2, 1964, 169—170.

su mu pokazali na vrhu sjugestnice istočnu kulu. Tu su bile, po kazivanju starog kaluđera, smeštene rukopisne knjige, pa je Gligorović našao 20 rukopisa, starijeg porekla od svih koje je video u Hilandaru. On je odvojio one koji nisu bili satruli. Tu su bili zaista stari srpski rukopisi. Od rukopisa prešao je na hrisovulje, koje su bile na posebnom mestu. Video ih je 100, od kojih je opisao 55 srpskih.⁹⁾

Poznati naš živopisac Dimitrije Avramović poslat je 1846. od strane srpskih vlasti Kneževine Srbije da istražuje srpske starine u Svetoj Gori, gde je proveo dva meseca. U izveštaju koji je podneo 1847. Popečiteljstvu prosveštenija istakao je da je u Svetoj Gori mnogo više srpskih književnih starina koje nije video od onih koje je video, jer su mnoge sklonjene i ne pokazuju se iz različitih razloga, među kojima i zato što su neuređeni smeštaji i što se kaluderi boje da im neko otme važne spomenike. Avramović je po povratku u otadžbinu objavio i dve knjige u kojima je pisao i o biblioteci manastira Hilandara i onome šta je video u njoj. Tom prilikom je pisao:

»Uredne knjižnice Hilandar nema, već knjige stoje na više mesta, koje su ponajviše crkvene rukopisne«. Neke od njih koje je video spomenuo je, među kojima i Hilendarski tipik. On je video i 20 raznih diploma.¹⁰⁾ Govoreći o njima, navodi kako je kralj Uroš podigao pirg, o čemu je dao diplomu 1302, i »i isplni knjigami, i zavjesi, i ikonami, i s. sudi« i drugim potrebama.¹¹⁾ U drugoj diplomi se kaže da su date »knjige, ikone, zavjese, časni krsti, s. sudi zlatni i srebrni« itd. Tako se govori i u trećoj diplomi, kada se navode prilozi kao pokretne stvari¹²⁾

Porfirije Uspenski posetio je prvi put Hilandar 1846, u kome su bili bugarski kaluderi. On je u Rusiku zabeležio 2. januara: »Духовникъ русскихъ святогорцевъ повѣдалъ мнѣ, что болгарскіе монахи хиландарскаго манастиря, которій намѣренъ посѣтитъ, закапиваютъ въ землю ветхія славянскія рукописи, совѣстясь жечь ихъ, или пускать по водѣ«. Kada je 8. januara u Hilandaru bio primljen, nije našao nijednog srpskog kaluđera. Po njegovom tvrđenju Srbi su od 1770. do 1817. bili zauzeti borbom protiv Turaka i nisu mogli da misle o Hilandaru i njegovim potrebama, jer su se borili i za oslo-

⁹⁾ Викторъ Григоровичъ, Очеркъ путешествія по европейской Турціи, Москва 1877, 29—50. Ово дело је објављено први пут 1848. у Казану.

¹⁰⁾ Димитрије Аврамовић, Описаніе древностій сербски у Светой (Атонской Гори) [. . .], Београдъ 1847, I—III, 7—57; исти, Света Гора са стране вере, художества и повестнице, Београд, 1849, 22—52.

¹¹⁾ Аврамовић, Описаніе, 19.

¹²⁾ Исти, 20—21.

bođenje otadžbine, a ne samo duše. U to vreme su Bugari preuzeli Hilandar. Uspenski je video riznicu i bio je u biblioteci, u kojoj je kao radoznali slovenski monah i Sloven, želeo da vidi spomenike slovenske pismenosti. Međutim, nije bio zadovoljan onim što je video. On kaže da nije bilo popisa rukopisa, mada su na njima bile nalepljene nekakve markice sa brojevima. Među njima video je rukopis sa brojem 240, i zato je smatrao da je moralo biti i više od ovoga broja. Odabrao je 60 i pažljivo pregledao, u dva navrata, tj. 1846. i 1859, kada je dolazio u Hilandar. On je opisao rukopise i hrisovulje.¹³⁾

Arhimandrit Leonid je bio u Hilandaru 1859, 1866. i 1868, pa je pisao i o njegovoj biblioteci, i to u dva maha. O prvom boravku u Svetoj Gori pisao je u putničkim beleškama 1859. Drugi put, kad je arh. Leonid pisao, naglasio je da je hilandarska biblioteka po broju slovenskih rukopisa najveća na Atosu, iako je u više mahova bila u opasnosti, jer dotada nije bila osigurana od propadanja, raznošenja i cepanja listova i minijatura. Bio je pokušaj da se sredi biblioteka, o čemu su svedočile nalepljene markice sa brojevima. On nije našao inventar niti popis, i ustanovio je da nema nekih rukopisa koje je Gligorovič video 1844. Tada mu je rečeno da je pre nekoliko godina rukopise bez kontrole razgledao neki arhimandrit Grk, hilandarski podstrižnik, koji se proslavio u Trnovu »истребленіемъ болгарскихъ рукописей«, nađenih u tamošnjoj Mitropoliji, pa je zato iz ovoga arh. Leonid izveo zaključak da je nestale hilandarske rukopise odneo ovaj arhimandrit.

Prema tvrđenju arh. Leonida, u to vreme bilo je u Hilandaru do 300 slovenskih rukopisa. Oni su bili odeljeni od grčkih i nalazili su se u policama. Među ovim rukopisima najmanje je bilo istorijskog sadržaja, jer su ovakvi rukopisi najviše odnošeni. Pored knjiga oblika kodeksa bilo je nekoliko svitaka na pergamentu i hartiji iz XIV veka; jedan na hartiji dug 3½ aršina. Arh. Leonid je ovoga puta opisao 36 rukopisa.¹⁴⁾

Posle pregleda hilandarske biblioteke i rada u njoj 1869. arh. Leonid je pisao opširnije o ovoj

¹³⁾ Порфиріе Успенскій, Первое путешествіе въ Аѳонскіе монастыри и скиты въ 1846 году, Кіевъ 1877, II/1 (часть II, оцѣленіе первое), 1—144.

¹⁴⁾ Архимандритъ Леонидъ, Историческое описаніе сербской царской Лавры Хиландаря и ея отношенія къ царствамъ сербскому и рускому, Москва 1868 (Чтенія въ импер. общ. истор. и древ. росскихъ при Москов. унив. 1867, к. 4), 113—127.

značajnoj našoj biblioteci.¹⁵⁾ Prema njegovom tvrđenju, njeno stradanje je počelo u XVIII veku i to »kad za nemanjem na Sv. Gori kaluđera srpske narodnosti, Hilendarska lavra zapadne u ruke prostaka Bugara. Od toga vremena počinje se *namerno* i *nenamerno* upropašćavanje Hilendarske knjižnice, po neznanju i nehatosti naspram iste (knjižnice) njezinih starešina«. Za vreme grčkog ustanka biblioteka je naročito stradala. U toku od 1821. do 1831. bili su na Atosu turski garnizoni. Tada su turski vojnici ložili knjigama kućne i hlebne peći, ili su ih bremenima bacali u more. Uništavanje ostataka nekada bogate biblioteke nastavilo se: zub vremena i ravnodušnost prema znanju bili su njeni najveći neprijatelji. Zbog toga arh. Leonid nije našao neke rukopise koje je 1866. video. Tom prilikom rečeno mu je da nestali rukopisi mogu biti u ćeliji vladike Ilariona, koja je bila navodno zaključana. Po povratku sa ovoga puta u Carigrad doznao je da je posle 1866. posetio Hilandar »đak preosv. Ilariona makariopoljskoga, tadašnji sholarije bugarske škole u Carigradu arhimandrit G-ji (poreklom toga) i uzevši veliki broj rukopisa (u kom su broju i gore spomenuti) odneo sa sobom u Carigrad«. To je sve dato bez ikakvog osiguranja.

Ovoga puta arh. Leonid našao je u Hilandaru do 250 rukopisa, oko 75 štampanih knjiga i do 100 povelja. I tada su knjige bile u neredu na policama, bez kataloga. Na osnovu svojih beležaka napisao je svoj rad koji je objavljen 1875, u kome je opisao 103 rukopisa, 40 štampanih knjiga i jedan akt iz 1348. godine.¹⁶⁾

Arhimandrit Nićifor Dučić, koji je posetio Hilandar 1882, pisao je o biblioteci: »Knjižnica je Hilandara u jednoj ćeliji pod trpezarijom sa zapadne strane saborne crkve. Ta je ćelija dosta prostrana, ali nije građena za knjižnicu, nego je po potrebi u nju smještena. Izložena je opasnosti od vatre, kao što je već jedan put 1722. god. izgorio južnoistočni dio hilendarskih zgrada, ili kako Hilandarci vele »mahala«, gdje su nekolike starine i hrisovulje, pa čak i istorija Hilandara, koju je tada koristio bosanski mitropolit, o kojoj su kaluđeri pričali da ju je pisao sv. Sava.¹⁷⁾ Knjige su u knjižnici smještene na

¹⁵⁾ Архимандритъ Леонидъ, Славяно-сербская книгохранилища на Сватоу Аѳонскоу Горѣ въ монастыряхъ Хиландарѣ и святомъ Павлѣ (изъ Чтенія въ импер. общ. истор. и древ. русс. при Москов. унив. 1875, к. 1). О библиотекѣ у Хиландару и Св. Павлу преведено је и објављено у „Гласнику“ СУД, 44, 1877 (о хиландарској библиотеци, стр. 232—271).

¹⁶⁾ Glasnik SUD, 44, 1877, 234—271.

¹⁷⁾ Hilendarski kaluđeri su 1783. tražili u Rusiji pomoc u knjigama, jer im je 22. avgusta 1776. požar u ćelijama „mnogija knigi“ uništio, dok su u Sabornoj crkvi ostale. Ovoga puta dobili su bogoslužbene knjige (Spomenik SKA, 53, 1922, 136—137).

policama bez ikakva reda. Bilo je započeto numerisanje, ali je i to nedovršeno. Nu, nije nikakve štete, jer knjige nijesu sortirane: ni po formatu ni po strukama, niti numerisane kako treba, nego prosto da se zna koliko ih je na broju.«

Knjige su bile većinom srbulje liturgičke sadržine, pisane i štampane, među kojima i nekolike istorijske sadržine. Ova biblioteka najbogatija je rukopisnim jevanđeljima na pergamentu i hartiji. »To je bogastvo kakvo se nigde ni u jednoj biblioteci ne može naći. I sva su ta jevanđelja srpske recenzije, izuzevši nekolika bugarske. Ima ih s veoma lijepim arabeskama, minijaturama i inicijalima u zlatu i raznim bojama.«¹⁸⁾

Sava Hilandarac živeo je jedno vreme u Hilandar i starao se za biblioteku, koju je popisivao. On je pisao da je sa istočne strane od trpezarije sazidan 1652. hodnik, »a dočnije rad njim soba za biblioteku, gde su knjige poredane u staklenim ormanima«. Tu su rukopisne knjige i povelje; a za štampu, su priređivali povelje Dimitrije Avramović, arhimandrit Leonid i Ljuban Stojanović. I ovaj pisac je naveo nekolika rukopisa i povelje.¹⁹⁾

Tomo J. Burković posetio je 1901. Hilandar. Njemu su pričali kaluđeri »kako je neki arhimandrit Grk, proiguman njiova manastira, starim knjigama i rukopisima naložio i zagrejao peć te je ispekao 1000 hlebova za turske nizame (askere-vojnike), koji su se nalazili u Hilandar. Ovu žalosnu istinu potvrđuje i Dmitrievski,²⁰⁾ tužeći se na tako divljačko postupanje atonskih kaluđera Grka i Bugara, sa slovenskim dragocenostima i svetinjama«. Burković tvrdi da je A. Mišanović, austrijski konzul u Solunu, izmamio od hilandarskih staraca na pregled »šest vreća« dragocenih rukopisa, ali ih nije vratio, iako su oni vodili sa njim sudski spor. Ovaj pisac navodi da su Hilandar posetili Dmitrijev — Petković 1865, a Palmov 1885—6, i da nisu našli sve rukopise ranije zabeležene.²¹⁾

Žarko M. Tatić posetio je u maju 1925. Hilandar, o kome je pisao, kao i o njegovoj biblioteci. Tom prilikom za biblioteku kaže da je to »pravi muzej«. Pošto je opisao zgradu u kojoj je bila smeštena biblioteka, saopštio je i ovo:

»Ova biblioteka, ovaj muzej, unutra nije Bog zna kako uređena, baš, valjda, za to, što je suviše bogata a već i za to što bi za to trebalo

¹⁸⁾ Ničifor Dučić, Književni radovi, Beograd 1895, IV, 5, 61—63.

¹⁹⁾ Sava Hilandarac, Sveta Gora, Beograd 1898, 166—168.

²⁰⁾ To je uzeto iz dela „Путешествіе по Востоку и его научные результаты, Кіевъ, 1890, 11—12.

²¹⁾ Tomo J. Burković, Hilandar u doba Nemanjića, Beograd, 1925, 82—83.

imati koliko toliko stručnog čoveka. Dok je u Hilandaru živeo stari bibliotekar *Sava Hilandarac*, Čeh, čovek, koji je, vidi se, po malo svakom poslu vičan, on je bio uredio biblioteku i napravio izvestan inventar muzejskih stvari. Ali, od kako je on umro, pre desetak godina, nedovršivši ceo posao, to sve stoji i čeka na pogodnu ličnost koja će ga urediti«.

U ovo vreme Tatić je našao u biblioteci, pored nekoliko hiljada knjiga iz novijeg vremena, oko 550 starih rukopisnih knjiga, od kojih oko 70 na pergamentu.²²⁾

Posle drugog svetskog rata naši naučnici nastavili su proučavanje starina u Hilandaru. Pored proučavanja arhitekture i slikarstva vršeno je proučavanje i snimanje starih srpskih rukopisnih knjiga i povelja, najviše 1952. i 1953. Na tome poslu radio je i prof. Đorđe Sp. Radojičić. On je dao opširan izveštaj o rezultatima toga rada, koji je i objavio. Radojičić nam saopštava da se povelje čuvaju u naročitoj kasi, koja je smeštena u paraklisu Sv. Arandela. Tu su i sve rukopisne knjige, srpske i grčke. Prvih, prema njegovom tvrđenju, ima 700, a drugih preko 100 knjiga.²³⁾

Pre nekoliko godina otpočeli su radovi na zidanju nove zgrade za biblioteku, gde bi bio sasvim obezbeđen smeštaj naših starina u Hilandaru od požara i drugih nedaća, ali ova zgrada nije još dovršena.

²²⁾ Žarko M. Tatić, *Tragom velike prošlosti*, Beograd, 1929, 47—51.

²³⁾ Đorđe Sp. Radojičić, *Stare srpske povelje i rukopisne knjige u Hilandaru*, *Arhivist* (Beograd), 2, 1952, 52; 2, 1953, 5—28.